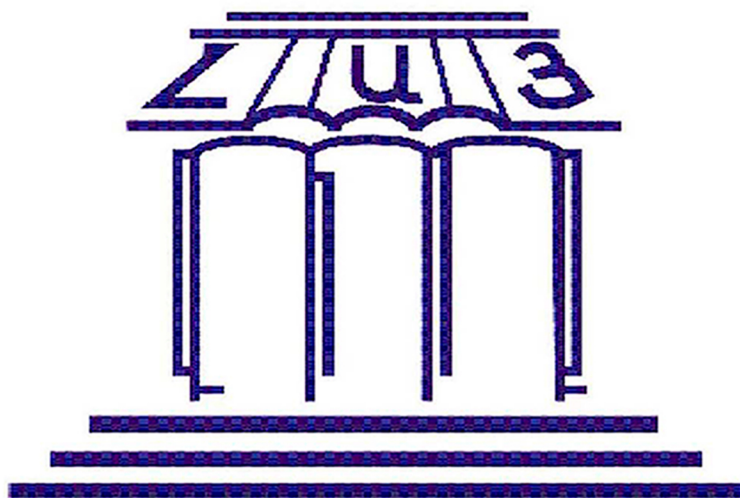

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

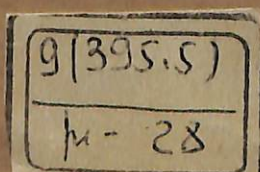
You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

հայկազգային

Արարիկ - կամ ճանապարհ
դրա կայսերի և պարսկացի
կայսերի

եր, 1926

01 SEP 2011

Պրոֆ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՄԻՏԱՆԻ-ԽԱՐՐԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ,
ՆՐԱ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՏԱՏՊՎԱԾ Հ. Խ. Ս. Հ. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԻ № 1-ԻՑ

9(395.5)
Խ-28

ՅԵՐԵՎԱՆ

1926.

ՄԻՏԱՆԻ-ԽԱՐՐԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ,
ՆՐԱ ՀԱՐԵՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՏԱՏՊՎԱԾ Հ. Խ. Ս. Հ. ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ԱՐՎԵՍՏԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ ՏԵԼԵԿԱԳՐԻ № 1-ԻՑ

ՏՊԱՐԱՆ ՀԵՐՄԵՍ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ.
ՄԱՐԲՍԻ ՓՈՂ. № 29
ԳՐԱՌԵՊ. 693Բ.
ՏԻՐԱԺ 50

4 (45 42)
4 27923-60

ՄԻՏԱՆԻ-ԽԱՐՐԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ, ՆՐԱ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ ՅԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ *

Մարդ գործանում է այն անբաղաժան վրա—
հազարավոր տարիների խավար ու դանդաղ աշխա-
տանքից հետո վերով ստեղծվում են քաղաքակիրթ
համայնքներ: Մարդ մի անդամից ինքն իրեն զանազան
է մի կատարյալ ինքնագիտակ քաղաքակրթական ու
գիվանագիտական շրջանում: Այս կողմակերպու-
թյունները սակայն պարբերակ են, վերսկզբից գոյու-
թյուն ունեն բարբարոս ժողովուրդների ահագին պա-
հեստներ, վերջերս ժամանակ առ ժամանակ թափվում
են ափսոսանքով ժողովուրդների վրա: Մարդ-
կային այս հորձանքներում հասարակական առաջա-
դիմություն արդյունքները շատ անգամ վաճառվել են:

H. Berr

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.

Վերջին քառամյակում հայերի հնագույն ավանդական պատմությունը
հեռագհեան տեղի տվավ բնական ուղղությունը և նկարագրական ստույգ տե-
ղեկությունների հիման վրա ընդունվեց, թե հայկական բարձրագույն
վրա պատմության արշալույսը բացվում է Սալդ-Ուրարտյան պատմությամբ,
այսինքն՝ թ. դարում Ն. Բ. ** Այս տեսակետը հաստատուն է մնում և

* Ծ ա ն ո թ. Այս գեղարվեստ կազմված է հետևյալ մասերից

Ա. Միտանի-խարրի ժողովրդի հայրենիքը.

Բ. Միտանի-խարրի ժողովրդի պատմական հասկացությունը.

Գ. Սալդ-Միտանիների ցեղն ու լեզուն.

Դ. Այս ժողովրդի քաղաքական պատմությունը:

Ե. Միտանիների ցեղային ազնվականությունը՝ արևելյան Հայաս-
տանում դասական մատենագիրներին լավ հայտնի Մատիլենների հետ
և Մանդակունի և Ամատունի նախաբարոյությունների ծագումը:

Տեղեկագրի էջերի սղությունը պատճառով հրատարակվում են Ա. և Բ.
մասերը միասին:

** Այսպես Շարեք. — «Պատմության լույսը նախ և առաջ կը ծաղի-
վանա լին շրջակայից վրա, վեր մասն և այն լիանաժախտ աշխարհին, վեր
ինչպես վերին և փրատա ու Տիգրիսի, նմանապես Նրատա երկու կողմերը
տարածվելով՝ այսօր Հայաստան անունը կը կրեն»
(Հնգ. Ամս. 1806, 81.)

այսոր: Հնախուզական աշխատանքները սակայն անընդհատ իրենց պեղումի գործն են կատարում և շատ հաճախ պատմագիտությունը դրվում է անակնկալի առջև. ուստի ինչ վոր մինչև այժմ կամ նույնիսկ հիմա ընդունվել է և ընդունվում է իբր սկզբնական վնակ յերկրի պատմություն կամ ցեղի համար, մի նոր գյուտով հեղաշրջվում է այս դրությունը և սկզբնական փոխադրվում մի քանի հարյուր կամ նույն իսկ հազար տարի առաջ: Այս և ցույց տալիս պատմագրություն պատմությունը վերջին երեք բառերը դարձնում են թաղանթ, այսինքն այն որովանից՝ յերբ գիտական հանձարը վերծանեց երգյիճներն ու սեպագրերը և հնախույզների բաժնն ու բրիչը ավազակայության տակից լուս աշխարհ հանեց 4000 տարուց ի վեր թաղված արքայական դիվաններն և այլ հիշատակարանները:

Առաջավոր Արևելքում, ասում է Otto Weber, մարդկությունը՝ չորս հազարամյակի վերջնալուսն հետ՝ բոլորեց իր պատմությունն առաջին շրջանը Այնպիսի մի ժամանակում, յերբ, համարյա, բոլոր յերկրների համար «նախապատմական» է, այնտեղ ժողովուրդները մի արագ վերելքով ստեղծեցին մշակույթի հիմունքները և զարգացրին միասնական կենցաղավարություն և վերջ, վորոնց մեջ պետական կարգ, կայսր, գիտություն և արվեստ բարձր փթթումի կարող էլին հասնել: Սակայն նույնպես և արագ վայրենքով նույն ժողովուրդներն ընկղմեցան մթնոլորտի մեջ, յերբ, բոլոր Բևիսի, Բարբարոս ժողովուրդների ահագին պահեստներից ժամանակ առ ժամանակ թափվեցին այս ավելի առաջագետ ժողովուրդների վրա: Մարդկային այս հորձանքներում վոնչապան հասարակական առաջադիմությունն արդյունքները: «Այնուհետև, համարյա, 2000 տարի անապատի ավազը ծակել էր կործանված քաղաքները, մինչև վոր պեղողների բաժնն ու բրիչը այստեղ ու աշնտեղ վերատին լուսաշխարհ հանեցին թաղված աշխարհի հիշատակարանները»:

Այժմ այսպիսի գյուտերն են, վորոնք գալիս են հեղաշրջելու և Հայաստանի պատմությունն արշալուստի ցարտ հաստատուն տեսակետը մի նոր ժողովրդի՝ Միտանի-Պարսի պատմությունը, վոր 3000 տարուց ի վեր թաղված և միայն քանդակողը դարձնելու վերատին լուս աշխարհ հանված պատմություններից է:

Մեր աղբյուրներն են սկզբնական կամ ուղղակի Միտանի-Պարսի և յերկրորդ՝ անուղղակի կամ յերկրորդական: Առաջին խմբին պատկանում են.

ա) Տել-Էլ-Ամարնայի դիվանի սեպագիր տախտակները,

բ) Բողագ-Քեոյի կամ Պատուշաշ քաղաքի դարձյալ սեպագիր հիշատակարանները,

գ) Բարել-Ասորյան սեպագիր արձանագրությունները.

Յերկրորդ՝ անուղղակի աղբյուրներն են յեվրոպացի գիտունների ուսումնասիրությունները ու հետախույզությունները, վորոնք կատարվել են այս ուղղակի աղբյուրների հիման վրա:

Ինքնին հասկանալի է, մեր պայմաններում հետո Յեվրոպայի կեղծոններին՝ մեզի պիտի պակսելին զեռ շատ կարևոր ուղղակի աղբյուրներ ու

* O. Weber, — Die viunst ber Hethiter, 5.

գրականություն. Մենք ոգտագործել ենք մեզի մատչելի՝ բոլորը չորս լեզուներով (գերմ., ֆրանս., անգլ. և ռուսերեն) եղածները:

Հնագույն պատմության աղբյուրներին ծանոթ յեղողներին արդեն հայտնի է, թե Յեգիպտոսում՝ Գահիրեյից շուրջ 300 կիլոմետր դեպի հարավ՝ 1887-ին Ամարնա կոչվող մի արար գյուղի մոտ պատահական կերպով զբոսնող Յեգիպտոսի ժԼ. հարստության (ն. ք. Բ. 1535 — 1350) դիվանը, վորն ահագին կարևորություն ունեցավ վոնչ միայն փարաոնների յերկրի պատմության, այլ և նախասիայի պատմության համար: Այս թանկագին հիշատակարանները կալի տախտակներ են թվով շուրջ 300 հատ, վորոնք նամակներն են նախասիայի թագավորների, փարաոնների կամ վերջինների ախական գործակալների կողմից գրված իրենց վեհապետին: Այս նամակների հավաքածուի մեջ մեծ տեղ են գրավում իրենց պատմական ու քաղաքական բովանդակությամբ Միտանի-Պարսի թագավոր Տուշրատայի գրած ներ թվով 7 հատ: Նամակները գրված են ակեդ-բարելոնյան սեպագրերով ու լեզվով՝ բացի մեկից, (մոտ մի մետր յերկար և համապատասխան չափով լայն), վորը գրված է Միտանու լեզվով և յերկուսից, դրոնք գրված են Արգամի կամ Արձապի լեզվով: Այս նամակներում առաջին անգամ լինելով խոսվում է Նահարին, Պարսի-Պարս, Միտանի, Ալշե յերկրների ու թագավորությունների մասին:

Յերկրորդ ուղղակի կարևոր աղբյուրն են Բողագ-Քեոյի Պատուշաշի (Նեղյուրուց շուրջ 175 քլմտ. դեպի արևելք Յոզգատի շրջանում) 1906-7-ին պեղումով յերևան հանված Պատուշաշ կամ Հատ պետության դիվանները՝ թվով յերեք, վորոնք պարունակում են 10,000-ից ավելի կալի տախտակներ: Այս տառը հազարի մեջ կան 300-ի չափ Մուսիրյան և Ակկադյան լեզուներով ու գրով գրոշմվածներ, վորոնք շատ դյուրավ կարդացվում են և վորոնց մեջ պատմության համար շատ թանկագին նյութեր կան: Արանց մեջ ամենակարևորները մասնավորաբար մեր նյութի համար՝ քաղաքական զաշնագրերն են, վորոնք կնքված են Հատ արքաների ու Միտանու և ուրիշ յերկրների թագավորների հետ:

Այս նոր աղբյուրներից էլ առաջին անգամ լինելով լուսն ենք հասնար ի, Իշտար և Կիզվադնա անունների մասին: Արանք էլ ավելյացնելով նախորդների վրա՝ կունենանք Նահարին, Պարսի-Պարս, Միտանի, Պարսի, Իշտար և Կիզվադնա, վորոնց տեղադրական ճշաման հվիրված և մեր աշխատության առաջին գլուխը:

Ա.

ՄԵՏԱՆԻ-ԽԱՐՐԻ ՅԵՐԿՐԻ ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄԸ.

1. Նահարին. — Միտանու թագավոր Տուշրատայի Յեգիպտոսի փարաոնին գրած մի նամակի վրա յեգիպտացի արքայազուրը կարմիր թանաքով մակագրել է. — «Հատել և ձմրան ամսու տառները որը, յերբ արքունիքը գտնվում էր հարավային աֆոսանիտը (Տել) կա-Էմ-Էխուտ բուրգում: Նահարին յայն նամակի կրկնորինակը, վորը բերին պատգամավորները Prizzi-Պրիցի և (մեկ ուրիշը)»: (Ներուհը):

* Niebuhr Garl, — Die Amarnazeit, 13 (Der alte Orient, 1900)

Արդ՝ այս զ/տողությամբ իմանում ենք, Վոր Միտանու աբբա Տուշրատան թագավորն երևեալն անհարինի, ուստի կարող ենք տեսլ, թե Միտանին եւ անհարին անունները վերաբերում են նույն յերկրին:

Նույն բանը հաստատվում է նաև մի ուրիշ արձանագրությամբ: Յերբ Ամենոփես Գ. (1427-1392) կնության և աստուծ Միտանու արքա Սուտանայի Գիլուխիպա դուստրը, հրամայում է այս հարսանեկան հանդեսը հավերժացնել բզեզա-կնիքով (skarabeus*) և վրան արձանագրել տալիս:— «Ամենհոտեպ Գ-ի (Ամենոփես Գ.) տանեորդ տարին (նորիցից Տեղիցից հայրը՝ Հյուա և մայրը՝ Տույա). մի հրաշալի զեպք ^{29/36} փակեալ լինում է հարինի ի շխա և նույն Սուտանայի դուստր Գիլուխիպա և նրա ~~և~~ կանանցից ամենալավերը» (Տուրայեֆ. տ. 289):

Այս վկայութուններով Միտանու և անհարինի նույն ութ յոսնը հաստատվեց հետո՝ պետք է ճշտել նախորդին տեղը:— Նիբուհի ասում է:— «Յեգիպտացիները Միտանու պետութունն անվանում էին Haharina=Նահարինա, այսինքն՝ Միջագետք»: Վինքլեր** (ն. տ. 20) նույնպես Նահարին հասկանում է Միջագետք և նույնացնում Միտանուն: Ե. Գ. Մեյեր (Gesch. Alter. 4-րդ տղ. 592) ասում է:— Արեւմտյան Սիմիաններն այս պետութունը (Միտանի) անվանում էին Naharain=Նահարային, այսինքն, «յերկիր առ գետով (=առ Յեփրատով): (=parapotamia):— «Տուրմես Ա. (1600) ասաջացավ զեպի Յեփրատ գետը և իր պետության սահմանը հաստատեց Նահարինա յերկրում: Նահարինան Աստվածաշնչի Արամն և կամ յերկու գետերի Սիրյան, վորը, թերեւ, ավելի լավ ծանոթ է Միջագետք անունով» (Մեյեր) ն. տ. 12) ***):

Մասպերո*** (146) թեպետ նահարին նույնպես թարգմանում է Միջագետք, բայց չի նույնացնում Միտանու պետության հետ: «Այն պարագան, վոր Միտանու իշխանի մի նամակն արձանագրված է երոզլիֆով իրը նահարենից եկած, բնագումարից իրրապացույց յերկու երկրների նույնությանը. ես ցույց տվի (մի ուրիշ տեղ), թե այս վերագրումը հաստատում է միայն, թե Միտանի կազմում էր նահարինի մի մասը»:— Մենք արդեն տեսանք, թե բացի նամակի մակագրից կա և բզեզակնիքի արձանագրությունը, վորը չի թվում թե հայտնի էր Մասպերոյին: Այս տարբեր ժամանակներում գրւմված արձանագրությունների վկայությունները բացահայտ են: Այս աշխատության պատմության մասի մեջ պիտի պարզվի, թե Միտանին Տուշրատայի որով ավելի բնագրական էր քան Միջագետքը (հյուսիսայինը). ուստի

* Skarabeus (հուն. kerabus, լատ. ateuchus sacer, եգիպ. cheper) բզեզ և բզեզակնիք կամ քար: Հին Յեգիպտոսում արքայան համարված էին սաշված բզեզաքարեր, կնիքներ, վորոնք իրենց կոնակի կողմը պատկերացնում էին բզեզ և վրան դրած. իսկ վորի կողմը՝ քանդակվում էր վորեն ստանու պատկեր: Նույնը կա և կանացի գլխով: Արանք պատրաստվում էին հավերժացնելու վերեն զեպք և ծառայում իրր կախարդանք կամ իրր կնիք:

** Typev Истор. древ. Вавилона I, 289.

*** Winkler, H.—Die Völker Vorderasiens (Der alte Orient, 1900)

*** Sayce, A. H.—Les Hittéens.

յեգիպտացի դպիրներն իրավունք ունեին նահարինը Միտանի անվանել, քանի վոր առաջինը վերջինի մասն էր կազմում: Բայց այս նույնացումի համար մենք ունենք և ուրիշ տեղեկություններ:

2. Խանի-Ռաբատ, Խանի-Գալբատ, Խանի կամ Խանա, — Ասորեստանցիներն և Յելամները Միտանին հանաչում էին այս անուններով: Բայց մենք հենց Միտանու թագավոր Տուշրատայի մի նամակիցն էլ գիտենք, վոր նրանք էլ իրենք իրենց անվանում էին Խանի-Գալբատ: Ամենոփես Գ. կնության և խնդրում Տուշրատայի դուստրը. վերջինս իր պատասխան նամակում ասում է:— «Այս տարի պիտի տամ իմ յեղորը կնոջը՝ Յեգիպտոսի տիրուհուն և նրան կողարկեմ իմ յեղորը: Նույն որը կը միտանա Խանի-Գալբատ և Յեգիպտոս»: (Տուրայեֆ, ն. տ. 290): Այս նշանակում է, յերբ աղջիկն համար Յեգիպտոս, մեր յերկու յերկրները կը միանան:

Կա և մի ուրիշ արձանագրական հիշատակութուն: Հատ արքա Մուրշիլ Բ. մի դաշինք է կնքում Հալապի արքա Ռեմի-Շիբ-մա-ի հետ, ուր հիշվում է Խանի-Գալբատ և Միտանի իրր միևնույն յերկիրը:— «Խալապի արքան նույն հանցանքը գործեց, ինչ վոր Խանի-Գալբատ յերկրի թագավորը (այսինքն՝ յերկուքն էլ ապստամբեցին): Աշտատի յերկրի մարդիկ (Միտանու վասալները)... Խալապի յերկրի քաղաքներն ու սահմանները և (Միտանու վասալները)... Խալապի յերկրի մարդոց և Նուխաշու յերկրի մարդն ու յերկրի թագավորը... Խալապի յերկրի մարդոց և Նուխաշու յերկրի մարդոց քաղաքները ու սահմանները... յետ տվին (բնականաբար իրր Միտանու վասալների):... Խալապի յերկրի մարդիկ այսպես մեծ... հանցանք գործեցին վասալների):... Խալապի յերկրի մարդիկ դաշնագրերը): Խանի—Ռաբատ Խալապի յերկրի գետը»* (Տեմսել՝ Քաղաքական դաշնագրերը): Խանի—Ռաբատ յերկրի գետով գրքի մասին վճռական նշանակութուն ունի Տիգլատպիլեսեր Ա.-ի մի արձանագրական հիշատակութունը. այս թագավորը (1108—1080) Ա.-ի մի արձանագրական հիշատակութունը. այս թագավորը (1108—1080) ասում է:— «Այս արշավանքին ընթացքում խաղացի գնացի Մեկիտիա (=Մեկիտեն) քաղաքի վրա, վոր Խանի-Ռաբատ յերկրի մեջն է և վորն ապստամբել էր»: (Մեյ. Արձն. թրգմ. Սանդալ, 101): «Խանի-Գալբատ իրր հորջորջում, Միտանու պետության, ասում է Ե. Գ. Մեյեր, Ասորեստ իրր հորջորջում գրված է Խանա-Գալբատ: Նիպուրից (հարավային մասնայի նամակներում գրված է Խանա-Գալբատ: Նիպուրից (հարավային մասնայի նամակներում գրված է Խանա-Գալբատ: Սալմանասար Ա.-ի միտանյան անուններ ունի, գրված է Խալի-Գալբատու: Սալմանասար Ա.-ի միտանյան անուններ ունի, գրված է Խալի-Գալբատու: Սալմանասար Ա.-ի (2րդ. 1320-ին) արձանագրությունից յերևում է, թե Խանի ճիշտ նույնն է Խանի-Գալբատի հետ և վերջինի ամփոփված ձևն է միայն՝ Խանին»: (ն. տ. 592): Խանի—Ռաբատ անունը (նաև Հանի—Ռաբատ), ասում է Նիբուհի, վորով նա ծանոթ էր իր բոլոր գրացիներին, պետք ամենահին հորջորջումն յեղած լինի և յերկրորդաբար ցույց պիտի տա նաև ցեղի ծագման բնագումարը, վորին միացան ապագա գրավումները: Արդեն հաստատված է, թե արևելյան Կասպագետի վրան Յեգիպտոսի վրա՝ Մեկիտենի շուրջ գտնված լեռներկիրը՝ գետ 690-ին ն. ք. Ք. կոչվում էր Հանի—Ռաբատ»: (ն. տ. 18):

* Weidner Ernst,—Politische Dokumente aus Kleinasien (Baohazkoi studien, 8 Heft.):—Johns, C. H. W.—Ancient Assyria.

թյան տարածության մասին բան մը ըսած չենք ըլլար: Հաճախեալ թյունը հյուսիսային կողման հասնող կը տարածվեր գետինը և կը կա:—Conteneau նույնպէս ընդունում է—Միտանու պետութիւնը գրավում էր վերջը կազմված Ասորեստանի պետութիւնը հյուսիսային մասը, այսինքն՝ ներկա Հայաստանը (ն. տ. 18):—Նույն բանը կրկնում են Ֆրանսացի ուրիշ յերկու գիտնականներ A. Meillet և Cohen.—«Արմենիայի շրջանը հնագույն ժամանակում գրավում էր այն ժողովուրդը, վորոնք թողին Վանյան արձանագրութիւնն երբ Միտանի ասիական արձանագրութիւնն էր» (Les langues du Monde, 45):

Այս վերլուծումներով մենք ել համարում ենք այն յեղրակացութեան, ինչ վոր արդեն բացահայտ կերպով արտահայտված է վերը հիշված գիտնականների խոսքերով, այն է՝ Մարի-Միտանի ժԶ—ԺԴ. դարը գրավում էր ամբողջ հայկական բարձրասիական զաւրիքը:

Այս ընդարձակ պետութիւնը՝ նման Նախիւրի չեր ներկայացնում միացած մի ամբողջութիւն նման Ասորեստանին, Բաբելոնին կամ Յեգիպտոսին, այլ հնդկերպացի ժողովուրդներին հատուկ մի վարչաձևով ավելի շուտ պետութիւններին մի դաշնակցութիւն էր, վորոնցից յուրաքանչյուրը նախկինով աջոյ պայմաններին կարող էր տաջնակարգ դեր խաղալ ընդհանուր դաշնակցութեան մեջ: Պակաս չէին և կռիւներ այս փոքրիկ պետութիւնների միջև: Մարի-Միտանի սահմանների մեջն էին մտնում Իշուվա և Ալշե, վորոնց դիրքի և պատմութեան մասին վորոշ տեղեկութիւններ ունինք:

Ալշեքը... Իմ արքայական անձին մեկ պատկերը շինեցի... Առաջխաղացի կասիարի... Արդ՝ այս արքան մեկնում է Ասորեստանից դեպի հյուսիս-արևմուտք. Սուպնատ գետն անցնելով նրանք մտնում էին ոտար սահման, այս դեպքում՝ Նախիւրի: Ոտար սահմանադրութիւն զոն էին մատուցանում, արձանագրութիւններ ու պատկերներ քանդակում և ապա առաջ շարժվում: Սրանից հետո՝ նա մտնում է.—«Առաջ խաղացի դեպի կասիարի»: Այս լեռնաշղթան Բաբելի մոտից յերկարումն դեպի արևմուտք մինչև Դարաջա-գաղի մոտերը: Քանի վոր Սուպնատից հետո և հասնում կասիարի լեռնաշղթային, ուստի Սուպնատը չեր կարող լինել Զերեն, վորը կասիարից ել՝ ավելի հյուսիս-արևմուտք է գտնվում. իսկ Տիգրիսի անձալ-աղբյուրը շատ ավելի հյուսիս: Այս ճշտումը շատ մեծ կարեւորութիւն ունի մեր պատմութեան համար, վորովհետև Սուպնատի ակնադրութիւնը սկսած Ասորեստանիցները մտնում էին Նախիւրի ուրեմն Նախիւրի սահմանն սկսվում էր Տիգրիսի անձալից շատ ավելի հեռու դեպի հարավ-արևելք ուղղութիւնով: Սրանով հաստատվում է, թե Բաբել—Նախիւրից սկսած հյուսիսային Միջագետքը Նախիւրի անկողինների թվումն է յիշել: Էհհման իրավամբ նկատում է (Material. 22). «Ասորեստանի համեմատաբար շատ ավելի դեպի հարավ գտնվող Սուպնատի ակնադրութեան անվանումն է իր՝ դեպի հյուսիս-արևմուտք կատարած նվաճումների մեկնակետը, թեպետ դարմանալի չէ, սակայն համաձայն է իր ուրիշ արձանագրութիւններից պարզորեն յերկրորդ իրողութիւններին, թե Նախիւրի պետութիւնները Արամիացիների հետ՝ իսկապէս հայկական բարձրասիական ստորոտից շատ ավելի առաջ էին անցել՝ քան մինչև այժմ ընդունվում էր»:

4. Իշուվա կամ Իսուա.—Այս յերկրի դիրքը ճշտելու համար ունենք հետևյալ արձանագրական վկայութիւնները.—Սատտու թագավորը Սարիկ հիշված դաշնագրերում ասում է.—«Սատտու յերկրի թագավորի հոր (—Սաղաուշիլ Բ.) որով Իշուվա յերկրին ապստամբեց: Սատտու յերկրի մարդիկ անցան Իշուվա յերկիրը... Արդ այն մարդիկ վորոնք խույս տվին իմ ձեռքից, այս ժողովուրդն անցավ Իշուվա յերկիրը, և այս բոլոր մարդիկ և այս յերկրները, վորոնք իմ հոր ժամանակ ապստամբեցին, բնակում էին Իշուվայի փոխանցելի շրջանում թշնամու մոտ... Անցա Յեփրատը և մտա Իշուվա յերկիրը: Յեվ յերկրորդ անգամ լինելով տեր դարձա Իշուվա յերկրին»: Սատտու արքա Մուվատալլի դաշնագրում՝ կիզվատնայի թագավոր Սուռաշուրայի հետ կնքած՝ ասում է. «Իշուվայի մարդիկ խույս տվին Արեւ արքայի առջևից, իջան Սարի յերկիրը: ...Այս քաղաքները նախապէս պատկանում էին Սարի յերկրին և այն տեղը դադարեցին. սակայն կրկին դարձան Սատտու յերկրին իբր փախստականներ»: Այս հատվածներից հետևում է, վոր Իշուվան սահմանակից յերկիր էր Սատտու և Մարի պետութիւններին. առաջինից բաժնվում էր Յեփրատով. իսկ Սարի յերկրու համար պիտի իջնէ յին. ուրեմն իրենք եր Յեփրատով. իսկ Սարի յերկրու համար պիտի իջնէ յին. ուրեմն իրենք բարձրագիւր յերկրում էին ապրում: Նախքան մեր յեղրակացութեան հանելը՝ հիշենք և մի ուրիշ վկայութիւն, վորը միանգամայն պիտի ճշտորոշ նրա դիրքը: Նախ Տիգրատպիլիսեր Ա. դրում է.—«Իսուա (—Իշուվա) և Դարիա ապստամբ անաստ յերկրներին տիրեցի, տուրքեր ու հարկեր վրանին դրի» (96): Իսկ Սալմանասար Գ. (860—825) ասում է.—«Իսուա (—Իշուվա) (Դիարբեքի շրջան) յեւա, Նամգանու, Միլիսու յերկրները կտրեցի անցա... Իջա Իսուա յերկրի Ինդիտի յերկիրը: Ինդուտու բոլոր տարածութեամբ ձեռքս տիրեց... Ինդիտու յեւա, Արսանիասի վրայից անցա, Սուլամի յերկրին մոտեցա» (143): Այստեղ հիշված Ինդիտին հայ մատենագրերի Հանձիթն է և Արսանիասը՝ Արածանին. ուրեմն Հանձիթն իր բոլոր շրջանովը Սարբերդը Իշուվայի մեկ գավառն էր. սրանով հասկանալի չէ դառնում և՛ առաջինների ասածը, վորոնք Յեփրատն անցնելով (Մալաթիայի և Սարբերդի միջև) մտնում էին Իշուվա: Յեվ արդեն Վայգն երն իր բացատրական ծանոթութեան մեջ այսպէս սահմանում է Իշուվայի դիրքը.—«Իշուվա Սարբերդի մոտ՝ Յեփրատի կորութեան վրա գտնված յերկրն է իր սահմանակից շրջանովը (դեպի արևելք մոտավորապէս մինչև Բալու, դեպի հարավ՝ մինչև Դիարբեքի, արևմտյան սահմանը՝ Յեփրատ)»: Մի ուրիշ տեղ (91) նույն հեղինակն ասում է.—«Իշուվայի մարդիկ իրենց լեռներից միայն դեպի Միջագետք կարող էին յին վարիջնել: Վորովհետև արևելքից, արևմուտքից և հյուսիսից նույնպէս շրջապատված էին լեռներով»:—Իսկ Ալբ. Գոցե և ավելի ճշտում.—«Իշուվան գտնվում էր Սարբերդի մոտի Յեփրատի կորութեան մեջ, և ամփոփվում էր հետի Ծոփաց աշխարհը» (A. Götze, Kleinasien. 6):

Վինքլեր Իշուվայի դիրքով ուզում է ճշտել և դրացի յերկրների սահմանները և նույն իսկ Իշուվայի քաղաքական կարեւորութիւնը.—«Իսուվա տեղույն ծանոթութիւնը կարեւոր է, այսու ամենէն ավելի կրնանք

խնդրո չյուլ յեղող յերկրների դիրքը վորոշել: Միտանի իր մեջն ունեւր Մի-
ջագետքը և հյուսիսային կողմանն կը տարածվեր անշուշտ մինչև հետո Նաի-
րի ըսված յերկրները: Ասոնց կը վերաբերի նաև Իսուվա: Տիգրատպիլասար
Ա. (3, 92) յերկիրս կը հիշե, և՛ ըստ իրեն կիյնա վերին Յեփրատի և Տիգրի-
սի մեջ յեղած սահմանները: Իսուվայի դիրքն այնպես եր, վոր Հատտիեն
նույն յեղանակով թե՛ Կիսվատնան, թե՛ Հարբին և թե՛ Միտանիեն կարելի
յեր մտնել: Սուբբիլուլումա իր արշավանաց ատեն Իսուվա մտած և «Յեփ-
րատն անցնելով»: Ուրեմն ինչպես ըսինք, ասոր և Տիգրիսի միջին գծին վը-
րա կիյնա: Ըստ Սուբբիլուլումաի կը գտնվի Միլիտենների հյուսիսային կողմը՝
Յեփրատի յերկայնության վրա, ուստի և մերձավորապես Խարբերդի մոտ:
Իսկ Միտանի անոր ճիշտ հարավակողմը կիյնա: Ըստ այնմ Հարբիի համար
կը ֆա միայն արևելք և հյուսիս, այսինքն՝ Հայաստան: Նույն տեղը ծա-
նոթության մեջ ավելցնում և.—«Տեղս շատ ավելի պայծառ վորոշված և
Սալմանասար (Գ.) Mo. Rs. 44, յերբ կըսե «Ենդիտե, վոր և Իսուվայի մեջ»:
Ըստ այսմ Իսուվա կը գտնվեր Յեփրատի* աջ (?) յեզերքին վրա՝ Խարբերդի
մոտերը: միայն թե հին Իսուվան ավելի տարածություն պիտի ունեցած ըլ-
լա: վասնզի ըստ բավականի ինքնակաց դիրք մը ունեցած և ժամանակին
ճիշտ այնպես, ինչպես Ալշեացիները Մատիռազայի և Տիգրատպիլասար Ա.
ժամանակները: Բաց աստի Սալմանասար Իշուվա կըհիշե վոչ իբրև պա-
մական և աշխարհագրական իմաստով գավառ մը, մանավանդ թե Ինդիտե
ըստ իրեն գավառ և Իսուվայի» (Հնդ. Ամս. 1913):

5. Ա. 12 և.—Այս յերկրի տեղագրության համար վորոշ տեղեկություն և
տալիս Հատ արքա Սարկիլի մի գաղնագիրը կնքած Նուխաշու թագավոր
Տիտուս հետ, ուր Սարկիլի ասում և.—«Մտա Միտանու յերկիրը: Յերբ յես
Կաշիարի շղթայի շրջանը (ընդհատված) Ա. 12 և յերկրի
Անտարատի թագավորին (ընդհատված), Կաշիարի շղթան յերբ
վոչնչացրի» (ընդհատված): Նույն թագավորը Մատիռազայի հետ կնքած
գաղնագրում ասում և.— Յես Արեգ Սուբբիլուլումա մեծ արքա... արշավե-
ցի ընդդեմ Տուշրատա արքայի. անցա Յեփրատը և մտա Իշուվա
յերկրի բը: ...Հասա մինչև Ա. 12 և յերկրի բը և Կուսմարի
արևմուտքը, յես նրանց տեր դարձա: Ա. 12 և յերկրացի Անտարատ-
լուսն նվեր տվի այս: Շուտայի արևմուտք առաջացա. Շուտայի
արևմուտք կողոպտեցի: Յես կողոպտելով հասա Վաշուգանի (=Արգա-
նա): ...Տուշրատա արքան յես քաշվեց. իմ դեմ կովի չեկավ: Յես մի դարձ
արի Յեփրատն անցա:...

...«Բայց Միտանի յերկիրը կործանվեց բոլորովին: Ասորեստանցիներն
ու Ա. 12 և յերկրի նրա յերկրի բը բաժնեցին իրենց մեջ»:
Մատիռազան իր՝ Սարկիլի հետ կնքած գաղնագրում ասում և.—«Նա (Սու-
տանա) թույլ տվավ, վոր յերկրի մեծամեծները տարվին Ա-
շուրի և Ա. 12 և յերկրի բը և այսպես նրանց ձեռք հանձնեց և Տեփրի
մոտ ցցահան արին»: Մեզի արդեն շատ լավ հայտնի են Իշուվա, Կուսմար,

* Յեթև այստեղ Յեփրատը չհասկացվի Արածանի, սխալ և. վորովհետև
Հատերը գալիս էին Յեփրատի աջ կողմից և գետը դեպի ձախ անցնե-
լուց հետո միայն՝ մտնում էին Իշուվա:

Վաշուգանի և Կաշիարի լեռնաշղթան: Իսկ Տեփրի մասին Վաշուգանի հե-
տեյալ բացատրությունն և տալիս.—«Տեփր քաղաքը փնտռելու յես հյուսիս-
Արևելյան Միջագետքում՝ Մատիռաի շրջանում: Հիշյալ Ասորեստանի թա-
ղավորները (Աղադ-Նիրարի Ա. և Սալմանասար Ա.) հիշում են իրենց նվա-
ճումները Իրբիտից մինչև Տեփր: Տեփր յերևան և գալիս վերջին ասորես-
տանյան արձանագրություններում Տուգի և Տեղի ձևերով: Փնտռել Մե-
դին շրջանում: Իրբիտ և Տեղի ներկայանում են գլխավոր քաղաք-
ներ Մատիռազայի պետություն հյուսիսային Միջագետքում»:

Այժմ կարող ենք հետևել Սարկիլի արշավագրուն. նա Մալաթիայի և
Խարբերդի միջև անցնում և Յեփրատը և մտնում Իշուվա (Հանձիթ), դեպի
հարավ առաջանալով՝ Դիարբեքիի հյուսիս-արևելքից և Կուսմարի արևմուտ-
քից անցնում Զիբենի գետը և մոտենում Ալշե յերկրին, առաջ անցնելով դե-
պի հարավ-արևելք մտնում Կաշիարի շրջան և հասնում Տեփրի (Մերդին) ա-
րևմուտք և Կուսմարից մինչև Տեփր նվիրում և Ալշեի թագավոր Անտարատ-
լուսն և ինքը մի դարձ կատարելով՝ անցնում և Յեփրատը Կարկիմիշի մոտ և
մտնում Միրիա՝ Տուշրատայի իշխանության յենթակա յերկրները: Արդ՝ այս
տեղագրական վերլուծումը շատ վորոշ կերպով ցույց և տալիս, թե ուր
պիտք և ղեկավար Ալշե:

Բայց նախ քան բուն սահմանագծումը՝ պետք և վերացնել այն սխալ
հասկացությունը, վոր պատմագետներից վոմանք ունեն Ալշեի մասին: Մ.
Մյուլլեր, Մասպիրո, Հոմմել, Եդ. Մեյեր և սրանց հետևելով ուսու պատմա-
գետ Տուրահիվ Ալշե շփոթելով Ալասիայի կամ Ալաշիայի անվան հետ՝
համարում են Կիպրոսը: Մանավանդ այն հանգամանքը, վոր Ալշե հարուստ
և յեղել պղնձահանքերով և Յեղիպոսի հետ մեծ վաճառականություն արել.
Կիպրոսն էլ հարուստ պղնձահանքեր ունի, այս առիթ և տվել նրանց յեղա-
կացնելու, ուրեմն Ալշե=Կիպրոսի, կարեբություն չտալով գրություն այն
տարբեր ձևերին՝ վորով յեղիպոսացի ղալիները նշանագրում էին թե՛ մին
և թե՛ մյուսը. Եդ. Մեյերն (Gesch. Alter. 722 թթ.) ասում և.—«Alasia
—Ալաշիա=Կիպրոս — Տեղ-Ամառնայի տախտակներում հաճախ պատահող Ալա-
շիա Կիպրոսն և W. M. Müller առաջին անգամ ձանչցավ. այս անունը
պահված և Տամասոսում Ապոլոնի Alasiotos անվան մեջ: ...Յեղիպոսացիները
Alasia գրում են 'rs, նրան առնթիւր սովորաբար կղզին՝ Asi»: Բողադ-Քեո-
յից դուրս յիշած գաղնագրերից հետո՝ այլևս կարելի չե մտածել Ալաշիա=Ալ-
շեի և Կիպրոսի նույնությունը վրա. ուստի Ալշեի թագավորի նամակները չեն
կարող վերաբերվել Կիպրոսին, ինչպես մինչև այժմ ընդունում էին: *

* Ռուս պատմաբան Տուրահիվ (ն. տ. 313) Ալշե թագավորի՝
Փարաոնի գրած նամակի մասին ասում և հետևյալը.—«Ալշեի թագավոր
իր նամակներից մեկում պահանջում և Փարաոնից, վորպեսզի նա չգաղնակ-
ցի Բաբելոնի և Նեաի հետ»: Այս պահանջը բղիթում և, կարծում ենք, պահան-
ջողի համար այդ գաղնագրությամբ ստեղծվելիք մի վտանգալից վիճակից:
Արդ՝ վոչ Բաբելոնը և վոչ Նեա չէին կարող վտանգ սպառնալ Միջերկրա-
կանի ծոցում ծվարած Կիպրոսին. քանի վոր յերկուքն էլ վոչ միայն ծովեղ-
րյա ժողովուրդներ չէին, այլև անջատված նրանից միջանկյալ յերկրնե-
րով ու պետություններով: Մինչդեռ մեր ցույց տված տեղում Ալշե իբր

Այն յերկրամասում, ուր մենք ցույց տվինք Ալշե, Ասորեստանի թագավորները գտնում են Ալզի. այսպես Տիգրատպիլիսիսի Ա. գրում է.— «Թագավորութանս սկիզբը 20,000 Մուսքացի մարդիկ և իրենց թագավորներից 5-ը, վորոնք 50 տարի տիրած էին Ալզիին... Իջան վար և Կուսմուսի տիրեցին» (86): Սալմանասար Գ. նույնպես հիշում է Ալզի նույն սահմաններում.— «Ի դարձիս (Խատուու յերկրից) Ալզիի կիրճերուն մեջ մտա: Ալզի, Սուխմի, Դափախին...» (133):

Վ ա յ դ ն ե ր Ալշեյի տեղի մասին ասում է.— «Ալշե նույնանում է Ասորեստանյան թագավորների սեպագրական Ալզի—Անզիտենի հետ: Մեր դաշնագրի ժամանակ Ալշե՝ Իշուվայի արևելյան զբաղված գտնվում էր Յեփուրատի և Տիգրիսի միջև և պարփակում էր Տիգրիսի հարավը Կաշյարի (Տուր-Արզին) լեռնաշղթան: Ասորեստանցիների որով Ալշե=Ալզի միշտ գեպի հյուսիս յետ մղվելով և վերջապես միացել էր՝ նույնպես փոքրացած իր զբաղված Իշուվայի հետ: Ասորիների հետ Ալշե կատարի հակառակորդն էր Միտանուն՝ Տուշըրատայի ժամանակ»: Նույն հեղինակը մի ուրիշ տեղ (59) գրում է.— «Կաշյարի շղթան այսօրվա Տուր-Արզինն է: Քանի վոր այս լեռնաշղթան անմիջական կապակցությամբ հիշվում է Ալշեյի հետ, ուստի այս յերկիրն այն ժամանակ տարածվում էր Տիգրիսից հարավ և Տուր-Արզին գոնե մասամբ նրան էր վերաբերում»:

Շ տ ր և ք նույնպես մանրամասն վերլուծում է Ասորեստանյան սեպագրային հիշատակությունները և յեզրակացնում.— «Սալմանասար Բ. (Գ.) թագավորության յերրորդ տարին Ալզիի կիրճերին ներս մտնելն յետքն Ալզին, Սուսմին, Դափախին և այլն նվաճեց, վոր ապացույց մըն է Ալզի—Ենզի—Ենզիտի անուններուն նույն լինելուն՝ այն աղբյուրով ալ հաստատված, վորով Ալզի—Ենզի—Ենզիտի մեր առջև կեցին: ...Ենզիտին Վանյան սեպագրանց Ալզիան է. Ալզիան ալ Ասորեստանյաց Ալզուի մեկ նման ձևն է... Ալզու Բալուի և Հենեյի մեջ տեղը գավառ մըն է»: (Մանրամասնությունները տեսնել Հնդ. Ամս. 1899. 360...):

Հ յ ու ր շ մ ա ն և Վ. Բ և Լ ք արդեն հաստատել են, թե Ալզի=Աղձնիքին: Մենք ավելորդ ենք համարում մանրամասնություն մեջ մտնել, ուստի տալիս ենք միայն նրանց յեզրակացությունները: Այսպես Բ և Լ ք ն ել հաստատում է նույնպես Ալզիի և Ենզիի նույն լինելը ասելով.— «Այն հիման վրա, վոր Սալմանասար Գ. իր արձանագրություններում իրարու բացարձակ զուգահեռ տեղերում Ենզի կամ Ենզիտի (այս=և Անզիտենի—Անձիտենի—Հանձիթ) Ալզիի հետ փոխանակվում է, հաստատում է, թե Ենզի—Ենզիտենի բացարձակորեն նման է կատարելապես նույն խմատին և Ալզիի հետ, միայն մի կարեորությունից զուրկ այլազրույթուն (variente) կա նույն անվան համար, այսինքն՝ Լ և Ն, վորոնք հաճախ փոխանակվում են»:

Նահանգի անունի և համանուն գավառի միջև մի ելական տարբերություն մանրամասն յերկիր յերկուքին՝ միշտ վտանգի տակ էր. բնական է, թե նրանք Փարսոնի, վոր բարեկամն էր Ալշեյի, դաշնակցությամբ զորացած՝ ել ավելի վտանգավոր պիտի դառնային Ալշեյին, այն է Ալզի=Աղձնիքին: Ուստի Տուրանիկի այս ամբողջ հոգվածի բովանդակությունը՝ բացի նավային հաղորդակցության վերաբերյալ խոսքերից՝ պետք է փոխանցել Ալշեյին:

Թյուն հաստատելն անտարակույս վոչ վորի դարմանալի պիտի թվի: Հավանորեն Ալշե(=Աղձն) կամ Ալզն գավառը կազմում էր հնագույն և առաջին բաղադրիչ մասն ամբողջ նահանգի, վորի իշխանները կարողացան ու հասկըցան իրենց զորութունը տարածել ամբողջ շրջանի վրա: Այստեղ ել անշուշտ գավառը հարաբերում է նահանգին այնպես, ինչպես յեղի և Մոկր և Ուտի նահանգների վերաբերմամբ. նա յեղի և միջուկը, վորի շուրջ մյուսները բյուրեղացել են ժամանակի ընթացքում:

Խաղաղան անունի Al-zi-ni-ni—Ալ-զի-նի-նի հոքնակի ձևը կատարելապես համապատասխանում է հայ մատենագրական Al-zi-ni-k—Ալ-ձի-նի-ք Աղձնիք ձևին»:

Ալշե—Ալզի—Աղձնիք անունների նույն լինելը հաստատելուց հետո՝ պետք է ճշտել և նրա սահմանը, վորն ըստ Բ և Լ ք ի հեռեկան է.— «Աղձնիք հյուսիսային կողման մինչև Մուրադ գետ և Մշոյ դաշտագետինը կը տարածվեր... Ավելի արևելյան կողմից Բաղիշ յերկիրը, Գյուզել-գարա, ինչպես նաև Տաուիկ, վոր մինչև Վանա լճին յեղերքը կը տարածվի, Աղձնյաց նահանգին կը վերաբերի»:

Արևելյան սահմանը կսկսի Վանա ծովուն մոտ՝ այսօրվա «Պելու» (նըշանավոր համանուն գյուղին) կոչված թերակղզույն քովն, վոր Փափստոս Բյուզանդին Ընձաքյարս կամ Կապույա-կոյ լեռն է. Խիզանը նույնպես Աղձնիքին կը պատկաներ: ամենայն դեպս Գյուլեյի տափարակը իր հարավային-արևմտյան անկյունն ըլլաող Խիզան գետին հետ Աղձնիքին կը վերաբերեր, վասնզի վերջին գետին մոտ կը գտնվեր Խեզ (այսօր Խիզան) վայրը, այնպես վոր Աղձնիքը Արևելքին գոնե մինչև այս կետը կը տարածվեր... հարավային կողմն մինչև Զիզիրը:

Արևմտյան սահմանը մեջն էր առնում Ամիդ: Ըստ այսմ մենք այն կողմն ենք, թե հնագույն ժամանակները Հանձիթ գավառը և ընդհանրապես Տիգրիսի վերին ընթացքին արևելակողմ գտնվող բովանդակ յերկիրը, վոր ըսել է «Աղբերանավոր», Եգիլի (Անգեղ-բերդ) վրային իջնող Տիգրիսի աղբերվտակը Աղձնիք—Ալձիին կը վերաբերեր և այն Ասորեստանյաց առնեն ըսկըսյալ մինչև քրիստոնեյության տոմարին առաջին դարերը, մինչ յեղեղեցական նվիրապետության յերկրաբաժանման ծագումը» (Հնդ. Ամս. 70. Հյուրըշման, Հին հ. տեղանունները. 305...: Շուրեք, Հայաստան, Քիւրդ... հ. թղմ. 73, 75, 77: Belk. Beitr... I. II.)

Մասպերո (ն. տ. 787) և ուրիշներ հաստատում են, թե Ալշե անվանված էր «մետաղների յերկիր»: Յեթե մենք հիշենք, վոր Արգանի հանքաշատ շրջանը ընկնում էր Ալշե—Աղձնիքի մեջ, այն ժամանակ արդեն իր բավարար բացատրությունն ստացած պիտի լինի: Բայց մենք ունենք հենց Ալշեյի թագավորի մի նամակը պղնձի արտադրության համար: Նա գրում է.— «Այժմ իմ տեր—յեզրայր, իբր նվեր ուղարկում եմ 500 տաղանդ պղինձ... Թեպետ այս շատ քիչ է, բայց թող քու սիրտը չվրդովի. վորովհետեւ ներգալի (ժանտախտի աստվածը) ձեռքը իմ յերկրում սպանեց բոլոր աշխատավորները և այս պատճառով ել պղինձ չի կարող հանվել».— Հետագա դարերում Ասորեստանի աշխարհականներն ել իրենց առած ավարներից ցուցակներովը հաստատում են այս շրջանի մետաղներով հարուստ լինելը. այսպես

թյուններ, վորովհետև իրր սահմանակից պետություններ հաճախ պատերազմներ են ունեցել և իրարու յերկիր արշավել ու սահմանամերձ տեղերի անունները հիշատակել. մինչդեռ այս շրջաններից հետո գտնված տեղերը բնականաբար պետք չկար անվանելու: Սրան բոլորովին նմանորինակն ունեյինք Ուրարտուի պատմության մեջ:—Մի բուպե յերեկայինք, թե Ուրարտուների մասին մեր միակ աղբյուրը լինել ասորեստանցիների տված տեղեկությունները: Ի՞նչ պիտի իմանայինք նրանցից—Ուրարտուի մի քանի թագավորների անուններ, իսկ տեղագրական անուն միայն արևմտյան Տիգրիսի և Արածանու ավազանների, Վանա և Ուրմիո լճերի շրջանների մասին շատ ցածր տեղեկություններ, քաղաքականորեն՝ ասորեստանցիների կողմից հուր ու սրի մատնված մի յերկիր: Վոչ մի տեղեկություն Արաքսի ավազանի մասին. վորովհետև Ասորեստանցի աշխարհակալները չեն մտել Արաքսի հովիտը: Բայց հաճախ ևս Ուրարտյան արձանագրությունները և ընդարձակում մեր տեսածիցը. Ռավենդիգից, Ուրմիո լճի հարավից մինչև Ասորիք ու Պատտու, Մալաթիայից մինչև Հասան-Պալե, Չլդր լիճ և Սեանի հյուսիսն ու արևելքը. քաղաքականորեն տեսնում ենք այս շրջագծում մի հզոր, կազմակերպված պետություն՝ նույն ժամանակի մշակույթի բարձր աստիճանի վրա կանգնած: Յերկուքի տարբերությունն ահալին է: Ճիշտ նույն կերպով պետք է դատենք և Պարթի Միտանու պետությունը: Բացի այս՝ մենք մի վորոշ հիմք ել ունինք այսպես խորհելու:—Ամառնայի նամակներում կա յերկու նամակ, վոր Փարաոն Ամենոփիս Գ. (1414—1379) գրել և Արգավա կամ Արծափի Տարխունդարա թագավորին՝ նրա զուտորը կնություն խնդրելով: Այս նամակների լեզվի խնդիրը գեո վերջնապես չե լուծված. բայց հաստատ է, վոր Արծափի լեզվով է: Այս անուն կրող թագավորության տեղն էլ գեո ճշտված չէ: Բողազ-Քեոյի հիշատակարաններում էլ հիշվում է նույն Արգավին, վորի դեմ Պատտու թագավոր Մուրախիս Բ. յերկարատե ու բուն կրոնիկներ և մղել: Մուլատալի Պատտ արքան կիզվատնայի թագավոր Մունաշուրայի հետ կնքած դաշնագրում պայման է դնում. «Յեթև յես Արեգս պատերազմի համար առաջ խաղամ մի ուրիշ յերկրի վրա՝ լինի այս Պարթի յերկրի կամ Արգավի յերկրի, այն ատեն Մունաշուրան պետք է տա 100 սպանին ձի և 1000 հետևակ մարտիկ՝ Արեգի հետ միասին բանակառեղն յերթալու»... Անունների այս զուգադրությունը մենք պատահական չենք համարում, այլ նույն կողմում և սահմանակից լինելուն: Հիշենք, վոր կիզվատնայի դաշնագիրն ամբողջովին ուղղված էր Աարբու գետ: Արգավայի տեղը գեո ճշտված չլինելով՝ տարբեր տեղեր են մատնանշված, վրմանք գետի կիլիկիայի սահմանները, ինչպես յերբեմն Ալշե տանում էլին կիպրոս: Մարգոն իր տարեգրության մեջ հիշում է Արգավի լեռնաստանը և հարակից անուններից՝ ինչպես Մաննա և Դաի (Դաիանի) գատելով պետք է գետեղել Կոզովիտի և Արտաղի շրջաններում: Այստեղ այս խնդրով զբաղելը հարմար չլինելով՝ բավականանանք այս անցողակի ծանոթությամբ՝ մանրամասն քննությունը վերադարձնելով ուրիշ առթիվ:

Արգ՝ նկատի, ունենալով վերը հիշած պարագաները՝ կարող ենք ասել,

թե Հայաստանի չհիշված մասերն էլ միացնելով մյուսներին՝ Վիշապի,^{*} Վաշդենի, Կոնստանդի, Կոնսենի և Մեյլի հետ ընդունում ենք, վոր Պարթի-Միտանյան պետությունը զբաղվում էր ամբողջ հայկական բարձրավանդակը և սրանց պատմությունը բացվում է պատմության արշավուղի-սը Հայաստանում:

Բ.

ԽԱՐՐԻ ՅԵՎ ՄԻՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԵՐԻ ՀՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախորդ հատվածում քննելով Պարթի, Միտանի և Ալշե յերկրների աշխարհագրական դիրքը և այս ժողովուրդների բնակավայրը՝ հաստատեցինք՝ թե նրանք բնակվում էին հայկական բարձրավանդակի վրա. ուստի նրանք յեղել են Հայաստանի նախկին բնակիչները ուրարտուներից գեո շատ դարեր առաջ: Նրանց պատմությունը Հայաստանի նախնազույն պատմությունն է:

Այժմ տեսնենք, թե սրանք ինչ ժողովուրդներ են յեղել և վորքան հին կարող է լինել նրանց ներկայությունը հայկական բարձրավանդակի վրա:

Տեղ-Ամառնայի նամակներն հազորդում են, թե Յեգիպտոսի ԺԸ. հարստության շրջանում (1545—1350) մեր նախագծած սահմաններում կար տություն շրջանում մի հզոր պետություն՝ արևմուտքից սահ-Պարթի-Միտանի անունով մի հզոր պետություն, հարավից՝ Փարամանակից ունենալով Հատտի կամ Հիթիտ պետությունը, հարավ-արևել-անների իշխանության յերկրները Պալեստինում, հարավից և հարավ-արևել-ից հեռավոր Բաբելոնը և Ելամը, իսկ վերջն՝ Ասորեստանը, հյուսիսից՝ Կիզվատնա կամ Պոնտական յերկրները:

Այս լայնածավալ տերությունը ժամանակակից Փարաոնների հետ քաղաքական, վաճառականական և ընտանեկան հարաբերության մեջ էր իրր հովասար հովասորի հետ: Հայանի յես, թե պետությունները շատ կարճ ժամանակում չէ, վոր ծնում, զարգանում ու հասնում իրենց հզորությունը բարձրակետին. ուստի պետք է ընդունել, թե Միտանու պետությունը, վոր գեո ԺԶ. դարուն տիրում էր և Նինվեյին, արդեն շատ դարեր առաջ անցել էր իր աստիճանական զարգացման շրջանը և այս միջոցին պետական բոլոր հատկություններով մի կազմակերպված տերություն էր: Յեվ իսկապես էլ Ջոհնո^{**} նրանց սկզբնավորությունը գնում է գոնե Բաբելոնյան նշանավոր Համուրաբու թագավորության ժամանակը, վորն ըստ Վիշապի 2268—2213-ին էր.^{***} Յեթև նկատի ունենանք և այն հանգամանքը, վոր Միտանու

* «Անձուկ մտոր արիական պատմությունը վոչ թե արիական ազգերու ծագմամբ, այլ արիական պետության մը գոյությունը սկիզբ կառնու: Հետագա զարգացման մասին հետևությունները պարզ են: Մարք զարգացման վոչ թե սկիզբը, այլ մեջտեղն են: Յեվ այս արիական պետությունը հայրենիքն է հայաստան» (Հնգ. Ամսթ. 1913. 209):

** «Թվում է, թե նրանք այնտեղ հաստատվել են ավելի վաղ՝ քան Համուրաբու ժամանակը: Թուգմա Գ. ճանաչում Միտանուն»: (52)

*** Cowley գնում է 2100. իսկ E. Meyer՝ 1958—1966 (Եջ 557):

պետությունը կործանեց Սալմանասար Ա. շրջ. 1500-ին կամ քառ. Վ. Ե. Բ. Բ. 1200-ին. այն ժամանակ Միտանու պետությունը գոյություն ունեցած պիտի լինի շուրջ մի հազարամյակ: Այժմ այս բազմադարյան ժողովրդի հնությունն է, վոր կամենում ենք դուրս հանել իր բազմադարյան խորին խավարից և անհայտության ծոցից:

Սակայն նախքան բան նյութին անցնելը՝ կարևոր ենք համարում այստեղ մի քանի խոսքով բացատրել «Հիթիտ» անվան հասկացողությունը: Հայկազունի միջին հոսանքի վրա բնակող Հայտ կամ Սատտ ժողովուրդն իբր մի կազմակերպված պետություն շատ ավելի ուշ է իջնում պատմության առաջին դարձը՝ քան իր անվան յերևումը դրավոր հիշատակարաններում: Այսպես շուրջ 2000-ին բաբելոնյան մի արձանագրություն հիշում է նրանց անունը՝ իբր Բաբելոնի վրա հարձակվողներն էր: Հին կառավարանը՝ մոտավորապես նույն ժամանակներին շուրջը՝ պատմում է, թե Աբրահամ Քետտայի (Գետտա=Սետտ) մի քարայր է գնել իր կնոջ՝ Սառային թաղելու համար (Cowley, The Hettetes, 9). Իսկ այնուհետև վոչ մի տեղեկություն նրանց քաղաքական դերի մասին մինչև ժ. դարը, յերբ իրենց շրջանից՝ Հալիսի վրայից՝ բուռն ու յերկարատև պայքարով՝ նրանք յետ են մղում Միտանիներին հյուսիսային Միդիայից և այնտեղ հաստատվում: Կոլալ, Ե. Գ. Մ. Ե. Բ. Բ. Ոթո Վ. Ե. Բ. Բ. և ուրիշ գիտնականներ արդեն այն կարծիքին են, թե Սևմիտների «Հիթիտ» անվանված ժողովուրդը Հալիսի վրա բնակվողները չէին, այլ այս անունով նրանք տարբեր ժամանակներում՝ տարբեր ժողովուրդներ էին հասկանում. ուստի «Հիթիտ» անունը մի ընդհանուր հասկացողություն էր՝ հարավային Միջագետքից դեպի հյուսիս բնակող ժողովուրդների համար և ինչպես Վ. Ե. Բ. Բ. են ասում. «Համահավաք այս ավագանում բազմաթիվ ինքնակալ ժողովուրդներ խառնված էին իրարու հետ»: Յիվ Բողազ-բյոյի հիշատակարանների ընթերցումով հետզհետե պարզվում է, թե այստեղի ժողովուրդն ինքն իրեն չէր անվանում խատտի կամ հիթիտ.* թեպետ դեռ ճշտված էլ չէ, թե ինչ էր նրա բուն անունը: Մենք հետո պիտի տեսնենք, թե ասորեստանցիների «Հիթիտ» (=Սետտ=Քետտ) կոչածը Միտանիների են:

Մինչև այժմ հայտնի՝ աղբյուրներով դեռ հնարավոր չէ յեղել ճշտել Միտանի պետության հնությունը կամ սկիզբը. թեպետ կան մի քանի պատմական դեպքեր, վորոնք՝ գեթ մի մերձավոր գաղափար պիտի կարողանան տալ նրա հնության մասին: Արդեն տեսանք, թե Վ. Ե. Բ. Բ. ինչ

* Հենց այս պատճառով էլ Ա. Գ. Ե. Բ. Բ. ասում է. «Այժմ հաստատ է, վոր Բողազ-Քյոյի արձանագրությունները («հաթիերեն»), այսինքն «հիթիտերեն» անվան տակ ուրիշ լեզու էին հասկանում, քան ինչ վոր մինչև այժմ հասկացվում էր: Հիթիտերեն անունն ուրեմն սխալ գործածվել է. պետք է չակերտներում գործածվի ապագային և այնպես էլ մտածվի, մինչև վոր Բողազ-Քյոյի գլխավոր լեզվի, վորով արձանագրությունների ավելի քան 10-ը գրված են, անունը հաստատվի—ինչվոր մինչև այժմ չէ աջողվել: Այս արտահայտությունը՝ na-a-si-li (nasili—նազիլի), վոր միանգամ նրա՝ այսինքն՝ լեզվի համար գանվում է իրարից, հավանաբար նշանակում է «մեր լեզվով», ինչպես յենթադրում է Հրոզնի. սրանից պետք է հետևել, վոր Բողազ-Քյոյի տիրող խավը—սրանք անշուշտ և տերն էին Բողազ-Քյոյի լեզվին—իրենք իրենց ինքնա չէին անվանում» (ն. տ. 18):

հիթիտների հարձակումը Բաբելոնի վրա դնում է շուրջ 2260-ին: Այս հարձակումը մենք վերագրում ենք Միտանիների: Սրա աղապրվածները պիտի տեսնենք հետզհետե: Նույն հեղինակն ասում է. «Հաթյան յերկիրը յերեք հազար յակում արդեն մի հաստատուն հասկացողություն էր Բաբելոնյան աշխարհայեցողությանը մեջ, վորովհետև աստղաբաշխական ուղղագծումներն իրենց շրջանակումն էին առնում և սրան, ինչպես և Ելամի նու Գուտիումին (=Աբմենյան*) և Յեփրատյան շրջանում զանազան թագավորություններ: Հաթյան ժողովրդի առաջին խումբը, վորը մեզի ներկայանում է, հատյան էր կոչում՝ Հալիսի վրա չէ. այլ Միջագետքում՝ վերին Յեփրատի յերկու կողմերի վրա և Յեփրատից դեպի արևելք մինչև Ասորեստանի սահմանը տարածվող յերկրամասի վրա: Միտանի ժողովուրդի մինչև այժմ մեզի ծանոթ՝ բնականաբար սակայն վոչ ընդհանրապես առնում են ինչ յակումը հաթյան ժողովրդի, վորոնք ժ. դարում արդեն գրավել է յին նույն տեղը. առնվազն ուրեմն ժ. 2. և ժ. 3. դարերում պետք է հաստատված լինի յին այստեղ: Նույն միջոցին Ասորեստանը դեռ մի փոքրիկ քաղաք էր և վորը դեռ նոր սկսել էր տարածվել իր շուրջը: Առայժմ Միտանի ժողովուրդը պիտի ցույց տանք դեռ ևս իբր առաջին յակումի մեծ ապահով կերպով հաստատվածը (ն. տ. 20):

Արդ՝ յեթե հաթյան յերկիրն է. ք. Գ. յերեք հազար յակումի ներքին հաստատուն գաղափար էր բաբելոնյան համար և յեթե Միտանիների հաթյանն էր հաթյանն էր ևս մեծ ապահով ապացույցվածն է. ուրեմն Միտանիների հնությունը հասնում է առնվազն մինչև 3000 թվականը և այս շրջանում «Հիթիտ» ասելով պիտի հասկանանք Միտանի:

* Վ. Ե. Բ. Բ. Գուտի (Gutium) հավասար է դնում Աբմենիային, իսկ հանդուցյալ Գ. Սալմայանց իր՝ «Ուրվագիծ Հայոց Պատմության» գրքում ասում է. «Ասորեստանի «հյուսիս-արևելք դեպի յերկու մեծ լճերի (Վանս և Ուրմիո) միջև ընկած է Գուտիում կամ Կուտու ժողովրդի յերկիրը. այս համապատասխանում է այն յերկրի հարավային սահմաններին, վորը վերջը հայտնի է Աբմենիա անունով: Այսպիսով մենք տեսնում ենք ամենահին հիշատակությունը Հայաստանում բնակվող ժողովրդի մասին: Կուտու իսկապես այն թագավորի անունն է, վոր ապրում էր 3000 տարի ն. ք. Գ.» և այլ (Очерк Арм. истор. 37—38):

Գուտիների մասին հնագույն արձանագրություններից հայտնի չէ մինչև այժմ հետևյալը. Գուտիները Լուրբիների հետ բնակում էին Չագրու լեռներում՝ առաջիններն ավելի հյուսիս Դիալա գետի վերին հոսանքի շրջանում: Նրանք հայտնի չեն իբր հուդկահար մի ժողովուրդ և արձանագրությունը նրանց անվանում է «լեռների վիշապ, վոր ամուսնուց հափշտակում է նրա կինը, ծնողներից՝ նրանց գավազները և Սուսների թագավորությունը քաշ տվավ լեռը»:

Նրանք Դիալա գետի ընթացքով իջան Սենաար, ավերեցին ու կործա-

Կա և մի հին հիշատակարան, վորը մեծ կարևորություն ունի այս խնդրի համար: Անգլիացի պատմաբան Sykes իր՝ «Պարսկաստանի պատմություն» մեջ (հտ. I 49) հաղորդում է խառնի մի իշխանի քանդակի մասին հին Ելամի սահմաններում: «Շուստերից դեպի հարավ-արևելք. շուրջ 60 մղոն հեռու կա Մալ-Ամիր սարահարթը, վորն ունի ուշագրավ խորաքանդակներ... Ժայռի մեջ քանդակված պատկերների մեծագույն մասը արձանագրությունն է ունի. նրանցից մեկը սակայն բարերախտաբար մի բացառություն է կազմում. մենք իմանում ենք, թե նա քանդակված է ի պատիվ խառնի մի իշխանի, վորի պատկերը տիրում է ամբողջ տեղաբնակին, մի հետևորդ քրմի և զոհի խոյ՝ անհամաչափ կերպով փոքր: Սրանցից վեր յերեք յերաժիշտների աննշան պատկերներ հանդիսավոր յերթի մեջ»: Ականատեսի այս նկարագրությունից հետևում է, թե խառնի կամ խառն-Ռարատ մի իշխանի պատվի համար քանդակված պատկերը ներկայացնում է, կարծում ենք, մի հզոր և բարեկամ տերություն իշխանի կամ ներկայացուցչի հանդիսավոր ընդունելությունը՝ բնորոշված զոհով և յերաժիշտությամբ:

«Մենք կարող ենք հաստատել, ասում է Ուիլյամ Բեյլի, թե Հեթիտյան ժողովրդի ալիքները նետվել էյին Տիգրիսի ձախ ափին դեպի Ելամ: Այնտեղ գտնում ենք առանձին կայաններ այնպիսի մնացորդներով, վորոնք կարող են բացատրվել՝ միայն այսպիսի մի շարժումով: Այսպես՝ Քերքուկի կնիքները ցույց են տալիս հեթիտյան ակնրախ դրոշմ: Հիմքեր ունենք բնագույնի, թե Լուրերները, վորոնց թագավոր Անուրանին շուրջ 2700-ին Ջագրոշ լեռներում ժայռի վրա հաղթական մի հուշարձան քանդակել տվավ, նախնի հեթիտյան ցեղից է՝ յեղել և թե նրանցից վաղ հեռու գտնված Շեյխ-Սանի ժայռաքանդակը պահել և մարուր հեթիտյան վոճը. (ն. տ. 8):

Մայիկսի առաձևերին միացնելով և այս տեղեկությունները՝ պետք է ընդունենք, թե Միտանիները տարածված են և Տիգրիսի ձախ կողմը, վորով և սահմանակից ու դրացի յեն Ելամներին: Այսպիսով բացատրվում է նաև խառն-Միտանի մի իշխանի պատկերի գոյությունը հեռավոր Մալ-Ամերի ժայռերի վրա:

Նեցին յերկիրը և այնտեղ հաստատեցին իրենց հարստությունը: Նրանց տիրապետությունը շրջանը նկարագրվում է շատ մուսլ գոյությունով. — Մուսերի առավանդները գերի վարվեցին, ժողովուրդը հեծում էր կռի և հարկերի ծանրություն տակ: Ջրանցքներն ու խրամները կործանվեցին. Տիգրիսն այլևս նավարկելի չէր. դաշտերը չէին վտուցվում. հունձքը պակասեց, մինչև վոր Նինիք առավանդ վերադառնալ յերկիրը:

Յարդ նրանց չորս թագավորների անունները միայն հայտնի չեն. հնագույնն է Լասիրար, իսկ վերջինը՝ Տիրիբան: Սրանց ծանրություն կենտրոնը միշտ մնաց լեռնաշղթանում: Այս ժողովրդի ցեղակցություն խնդրը դեռ չէ լուծվել. վրամեր կարծում են, թե սրանք էլ պատկանում են Հիթիտյան կոչված մեծ ցեղին: Գուտների ձակատագրի մասին էլ վախճ հայտնի չէ: Վիսիք և Սեյս կարծում են, թե Գուտի անունը վերադասված է Ջուգի (Ջերել) լեռան անվան մեջ:

Այս համառոտ Ուրվագծից յերևում է, թե նրանք չէին կարող Արմենիայի ամենահին բնակիչները լինել, ինչպես հայտարարում է Գ. Մալաթյանը: (Տեսնել՝ Եզ. Մեյեր. Պատմ. 546—47: Տուրակ. I. 94.):

Միտանի ժողովրդի պետությունն հնություն համար ուրիշ պատմական կարևոր վկայություններ էլ ունենք: Մալմանասար Ա. (շր. 1320) նորոգելով Ասուրի տաճարը՝ արձանագրում է, թե այս տաճարի առաջին հիմնադիրն է Auspia կամ Ushpa—Աուշպիա, Ուշպա: Այս տաճարը վերանորոգել է Erishum—Երիշում՝ Ասուրի քուրմը և 159 տարի հետո վերանորոգված է դարձյալ Ասուրի քուրմ՝ Շամշի-Ադադի միջոցով: Հրդեհը վրնչացրել է նույն Մալմանասարի թագավորության սկզբին 580 տարի վերջը, ինչպես հաղորդում է ինքը: Ուրիշ փաստերից գիտենք, վոր Մալմանասար Ա. ապրում էր շրջ. 1320-ին. ուստի Շամշի-Ադադ պիտի դնենք շրջ. 1900-ին. իսկ Երիշումը՝ շրջ. 2060-ին. Ուշպիան՝ էլ ավելի վաղ: (Ջոնս, 33, 35):

Այս պատմությունը, համառոտ, հույսով լի կրկնում է Ասարհատուն և Ուշպիան հույնական դնում է սկիզբ: Այս Ուշպիա (= Իսպուխիս) համարվում է Ելամական կամ Միտանի: Մենք հնարավորություն չունենք այս թագավորին գոհն մոտավոր մի թիվ նշանակելու: Յերկրորդ անունը, վորը նույնպես ասորական չէ և նախնի իշխողներից մեկի անունն է՝ Kikia—Կիկիա: Ջոնս ասում է. «Ասուր-Ռիմ-Նիշուշի մի արձանագրության մեջ Կիկիան Ասորեստանյան արքաների անվանացանկում դրված է սկիզբը, վորը շինել է Ասուր քաղաքի պարիսպը: Բնականաբար դժվար է ասել, թե քաղաքն սկսավ Ասուրի տաճարով, թե նախ նրա պարիսպները շինեցին: Անունը, թվում է, Սեմիտական չէ և կարող է լինել Ելամական կամ Միտանի»:

Ինչու չհույնական հիշում է այս դեպքը. «Համարաբու շրջանում առաջին անգամ լինելով սեպագրերը տալիս են Ասուր քաղաքի շրջանի իշխողների անունները. այս քաղաքը հյուսիսային Բաբելոնի համանուն աստծու (Ասուր) պաշտամունքի կենտրոն էր, վորի մեջանք հիմնել է Ուշպա անունով մի իշխան և նրա պատերը կառուցած պետք է լինի մի ուրիշ իշխան Կիկիա անունով: Այս անուններից հետեցնելով անհավանական չէ, վոր քաղաքի շրջանի առաջին բնակիչն էր յեղած լինին Հեթիտական ժողովուրդն և իրց այսպես կոչված՝ Միտանիները». (ն. տ. 13):

«Ասորեստանի հնագույն կառավարողների անունները, ասում է Ջոնս, են Ուշպա, Կիկիա և Ադասիա, վորոնց անունները վաղ սեմական են և վոչ առմերյան: Սարգոն Բ. Իշտարին տալիս է նրա հնագույն անունը Շաուշկա: Յեթե այս լինի անվան ուղիղ թեթեցումը, այն ասենք այս հիշեցնում է Միտանի թագավոր Տուշրատի անունը: Յեղիկ պիտի լինի Սեյսի անունը: Այս դեպքն բնորոշված է իր ապացույց, թե նույն միջոցին Նինվին հպատակ էր Միտանուն և Իշտար կարող էր այս անունն ասանալ, յերբ Տուշրատյան նրան նույնացնել Միտանու ամպրոպի տուոված՝ Տեշուպի բնակրակից Շաուշկաշին: Նինվիում նրա պաշտամունքի հաստատվելը կարող է հետևանք լինել մի միայն Միտանու տարած հաղթությունը: Կալահի մեջ (Ասորեստանի մայրաքաղաքներից մեկը) պաշտվում էր Ea-sharru—Տեշարբու անունով Միտանու մի ուրիշ առավանդը, վորը կարող է նույնացվել Կիկիայի Yazarmash Յազարմաշ անվան հետ: Սակայն Ուշպիա և Կիկիա անուններն ամեն պարագայի կարող են համաձայնիլ այն յենթադրությունը հետ միայն, թե նախնագույն ժամանակում Միտանիներն համառոտ էին ժողովուրդը կար նույն տեղը՝

մի շատ կարևոր արձանագրութեան մեջ ասում է, թե ինքը մի գեւաւանութեան է ուղարկել Խանի յերկիրը Մարդուկի արձանը յետ Երեւելու համար, վորը տարել է յին Խանի մարդիկ... Պետք է նկատել, ասում է, Cowley, վոր նա մի գեաւանութեան է ուղարկում, մի բարեկամական պատվիրակութեան: Նա չի փորձում ուժով յետ խել արձանը, վորը մի շատ սովորական վարկեակերպ էր նույն ժամանակի համար: Խանի մարդիկ ուրեմն հոգը եյին և խոհեմութեան էր նրանց հետ լավ հարաբերութեան մեջ գտնվել: Մեզի արդէն հայտնի չէ, վոր Խանի=Խանա=Խանի-Ռարատ նույն է Միտանու հետ: Յեթե այս այսպէս է, այն ժամանակ Հիթիտները, Միտանիները և Կասիտներն այսպէս սերտ հարաբերութեան մեջ են գտնվում:

Յերբ Մարդուկի արձանը գերել էյին Խանաի=Միտանու մարդիկ և պահվում էր Խանիում, ինքնին հարց է ծագում, թե Միտանիներն յերբ են արշավել Բաբելոնի վրա և գերել Մարդուկի ու Զարբանիտի արձանները: Արդոք կարելի չէ այս նույնացնել արձանագրական այն ցուցումներ, վորը տեսանք վերը Մատուռների հարձակման համար ասված: Մենք լոջ միայն հնարավոր ենք համարում այս, այլ և հաստատում ենք՝ նկատի ունենալով մինչև այժմ ասվածները և մի անգամ էլ հիշելով Cowley-ի խոսքը. թե Ասորիները Հիթիտ անունով տարրեր ժամանակներում տարրեր ժողովուրդներ ու պետութեաններ հասկանում էյին և յեզրակացնել, թե Բաբելոնի վրա արշավողն էր Միտանիներն և յին և վոչ թե Հալի-սի վրա րնա կող Հիթիտները: Մարդուկի արձանի Խանիում գտնվելը միայն՝ բավական և հաստատու է, թե արձան գերողները հենց իրենք Միտանիներն էյին և վորը պահվում էր իրենց մոտ Խանայում և վոչ թե Հատերի յերկրում: Գիտնալով՝ թե հին ժողովուրդները վորքան նախանձախնդիր էյին այսպիսի մի թանկագին ավարին տիրանալու համար՝ այլապէս անբացատրելի պիտի մնար արձանի Խանայում գտնվելը:

Արդ՝ Միտանի ժողովրդի հնութեան և նրա պետական հոգրութեան վերաբերյալ քննութեանից ասպնջութարար հետևում է, թե Միտանի ժողովուրդը՝ մեզի գեւաւանութեան էր անձանց թվակալին աի-

* Եդ. Մեյեր (658) Մարդուկի արձանի վերադարձը տարրեր պայմաններում է ներկայացնում. «Գանդալ իրեն անվանում է թագավոր աշխարհի չորս ծագերի և Ագուս Բ. նույնպէս խոսում է իշխանութեան՝ սրա վրա տարածվելու մասին, ուստի Կոսյան թագավորները հավանում են ասել, թե իրենց իշխանութեանը Սենտարի սահմաններից դուրս տարածվում էր շատ ավելի հեռուները: Սակայն այս դժվարավ համապատասխանում է իրողութեաններին... Հետո՝ կարելի չէ, Ագուս Բ.-ի ժամանակ Կոսյան հոգրութեան մի թուղթ ասած յեկամ լինի, նա պարծենում է, թե Մարդուկի և Զարբանիտի արձանները Խանայից, ուր տարել էյին, հայտնի չէ, խիտիտները, վերադարձրել է... վոչ պատերազմով, այլ պարզապէս իր և յերբ արշավանալու էր: Ուստի իրեն հպատակ էյին Յեփրատի շրջանը և Միջագետքի տափաստանը. Խիտիտները պետք է վոր յետ մղված լինէին նույն ժամանակ, թերևս ավելի քիչ Կոսյաններից քան Ասորիտանցիներից:» Մեյերի համաձայն յեզրակացութեանը բնավ չի համապատասխանում Ագուս Բ.-ի արձանագրութեանը բովանդակութեանը: Նա իր

բուժմեր ամբողջ պատմական Հայաստանին և հյուսիսային Միջագետքին՝ մեջն առնելով նաև վերջն իր Երբ Ասորիտան հայտնի յերկիրը, վորի և նախաբեր-նակներն են յեզրակալ Ասորիներին ցառած: Միտանի Ուշ-պիտ (=Իսպուխիտ) և Կիկիտ (=Կակիկիտ) իշխան-ներն են հիմնել Ասոր քաղաքը և նրա գլխավոր տա-ճարը, Ագուսի իշխանը հիմնադրին է Ասորի պե-տութեան: Շուրջ 3000-ին հավանաբար Բաբելոնի Կիշ քաղաքից մի սեմիտական գաղթականութեան գա-լիս հաստատվում Տիգրիսի միջին հոսանքի վրա Մի-տանի ժողովրդի շրջանում: Այս գաղութի մշակութի ազդեցութեան տակ և Բաբելոնի հետ մշտական հարա-բերութեամբ՝ քաղաքակրթութեան ու լեզվի յուրա-յումումով՝ տեղական Միտանի ժողովուրդը Սեմիտա-նում է, այս խառնուրդից կազմվում է Ասոր ժողով-ւորդը և վերջը պետութեանը:

Միտանիներն շուրջ 2000-ին արշավել են Բաբելոնի վրա, կործանել Համուրաբու այնքան նշանավոր հարստութեանը և այսպիսով դուրացրել թերևս իրենց ցեղակից Կասիտ նոր հարստութեան հաստատվելը: Նրանք են գերել Բաբելոնի մեծ աստված Մարդուկի և նրա զիցուհու՝ Զարբանիտի ար-ձանները, վորոնք վերջը (650-ին) Կասիտ արքա Ագուս Բ. բարեկամական գեաւանութեամբ վերադարձնում է Բաբելոն: Ասորիտան իր պետութեան կազմակերպելուց զեռ շատ դարեր հետո ելավատական կապերով եր կապ-ված Միտանու հետ: Ասորիտանի ճարտարապետութեան հիմը կազմում էր Խեթ-Միտանյան ճարտարապետութեանը**:

արձանագրութեանը մեջ շատ վորոշ ասում է. «Յերբ աստվածների կողմից խնդրանք յեղավ Եսագուլի և Բաբելոնի տեր Մարդուկին վերադարձնել Բա-բելոն, նա Բաբելոնին դարձրեց իր գեմքը... Յես խորհեցա ու կշռեցի և իմ իրենց դարձրի, վորպիսով Մարդուկը ձեռք բերեց Բաբելոնում և շտապե-ցի ոգնութեան իմ թագավորութեանը սիրող Մարդուկին: Յես հարցրի Շա-մաշ աստծուն զոհված գառան միջոցով և գեւաւան ուղարկեցի Խանի և հետո վեր յերկիրը և նրանք համբուրեցին Մարդուկի և Զարբանիտի իմ թագավորութեան սիրողների ձեռքերը: Յես վերադարձրի Բաբելոն... (Захаров.—Хетти и Хетская культура, 112, Тураев, I. 162—63):

Կարծում ենք, թե Ագուսի ասածը շատ պարզ է. «Գեւաւան ու-ղարկեցի Խանայի հետավոր յերկիրը» բնավ չի կարող հա-մաձայնվի՝ իր Գերիշխան տեր Խանի կամ Յեփրատի յերկրներին ու Միջագետքի տափաստաններին հպատա-կութեան արտահայտութեանը: (Cowley-ի բացատրութեանն էլ վերը տեսանք):

* Միտանյան և հյուսիսային Միջագետքում սեմիտական ախյն յեկվոր է, մինչդեռ Հիթիտ-Միտանիներն ավելի հին են, Այս բանը հաստատվում է թե լեզվով, թե կրոնական միացորդներով և թե գանգաբանորեն: (Մեյեր, ն. տ. 736):

** «Ճարտարապետութեան մեջ, ասում է Տուրանի (ն. տ. II. 6), հյուս-սիսային Սիրիայի Խեթները մշակել են Խալանի կոչված շինութեան

Խարրի անունը հաստատում է Արինների ներկայությունը Միտանիյում, վերոնք, ինչպես յերևում է, մեծ դեր ունին Միտանիի քաղաքական կյանքի և նրա նվաճումների մեջ. նրանց ներկայությունը պետք է դնել շուրջ 2000-ին: Միտանիյն այս շրջանում, այսինքն՝ մինչև Տիլ-Սամանայի ժամանակը՝ մի հզոր և ընդարձակ պետություն՝ ներկա ըմբռնումով՝ մի կայսրություն է յնդել:

ՊՐՈՖ. Ա. ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՈՒՂՂՈՒՄՆԵՐ

Եջ՝ 3	Ծանոթության մեջ	վերից տող՝ 3	կարդալ՝	Խարրի
»	»	»	» 10	» միայն
»	»	»	» —	» Die Kunst der
4	»	»	» 17	» կրոն
6	»	»	» 15	» Naharina
»	Ծանոթ. մեջ	ավելացնել	Maspero, G.	Histoire ancienne des peuples d'orient classique, II.
7	Ծանոթության մեջ	» 1	»	Boghaz—
»	Ծանոթության մեջ	» 1	ջնջել՝	Weidner (ն. տ.)
11	»	» վարից	» 2	» Վետաի
»	»	»	» 6	» մոտ
» 16	»	» վերից	» 13	» վերոշած
» 18	»	» վերից	» 7	» Դաիաինի
»	»	» վարից	» 18	» կիրճերեն
»	»	»	» 17	» Դաիաինի
»	»	»	» 13	» Բալուի
»	»	»	» 20	» համեմատյան
» 22	»	» վերից	» 6	» լինելին
»	»	» վարից	» 12	» սպառազեն
»	»	»	» 9	» Խարրու
» 24	»	» վերից	» 15	կարդալ՝ Hittites
» 26	»	» վարից	» 5	» ասածներին
» 2	»	» վերից	» 3	» Բել-Բանի
»	»	»	»	» Աղասիաի
» 29	»	» վերից	» 2	ջնջել՝ (ն. տ. 14)
»	»	» վարից	» 19	կարդալ՝ իշխաններ
» 30	»	» վերից	» 15	» ցուցումին
»	»	» վարից	» 9	» Խանայում

յուրատեսակ մի տիպ: Այս պալատի հոյակապ մի մասն էր՝ կառուցված հաստ պատերով՝ իր մեջն ամփոփելով ուղղանկյուն դահլիճներ հանդեսների և բնդուներության համար, բայց և՛ պաշտպանության նպատակով: Տիգլա-պիլեսեր Բ. ասում է իր կալախի պալատի համար, թե ինքը փոխ է առել այս՝ Բ. և Խ-ի իւրանի զաղափարը Խեա յերկրից: Սարգոն Խորասրատում կառուց «ապալատներ Խեատի յերկրի պալատների որինակովը, վերն արևմտյան լեզվով կոչվում էյին Բեա-Խիլանի»: Խորասրատի այս շենքն իր հատակագծովը հիշեցնում է Գերման հնախույզների Սամալի մեջ պեղած Խիլանիներից մեկը՝ մի պալատ:

1670